

VÁZLAT A POLGÁROSODÁS LEHETSÉGES FOLYAMATÁRÓL¹

Színes, ám eligazodást aligha segítő „térképet” rajzolhatunk meg, amikor megpróbáljuk számba venni a „ki (lehet) polgár, a milyen is (lesz majd) a polgárság?” kérdésekre fellelhető válaszokat. Inkább e problémakör nehézségeinek érzékeltetése a célom, mintsem az, hogy a teljesség igényével feltárjam e kérdést. Következzen néhány jellegzetes vélekedés. Egyféle megközelítés alapján a polgár a „hivatalnok”, a „vállalkozó”, a „menedzser”, a „bankár, pénzember”, az „üzletember”, az „értelmiség”, a „vagyonos”, a „középosztálybeli”, a „zsidóság egy része”, és így tovább. Vagyis a mindennapiság szintjén igen változatos válaszokkal találkozhatunk. A válaszadó valamilyen foglalkozásra, tevékenység végzésére, társadalmi pozícióra, konkrét személyre etc. hivatkozik, amit általában magyarázkodás követ, hogy még ki és mi tartozik a polgársághoz, illetve, akinek polgárnak kellene/illene lennie, még miért nem, vagy már miért nem az.

Ismertek azok a gondolatmenetek is, melyek – pontosságra törekvően – értékeket, szokásokat, érdekeket megfogalmazva normatívákat állítanak fel. Ezek többségéről is gyakorta kiderül, hogy vagy túlságosan szűk, vagy túlon túl tág köröket (mérceket, mértékeket) jelentenek. Számos közülük annyira partikuláris szempontokat részesít előnyben, esetleg olyan idealizált elveket követ, hogy már valószínűtlenné válik a fogalom kifejtése. Kedvelt és gyakori válaszadási mód a historizáló megközelítés is, olyan történeti ív felvázolása, amely során a kérdés kifejtése társadalmi, gazdasági, politikai, szociális (néha kulturális) szempontok történelmi beágyazottságú elemzésére helyezi a hangsúlyt. Ez a válaszkereső eljárás viszonylag számos, pontosan megfogalmazott diagnózist adhat a polgárság kialakulásának részletkérdéseiről, a probléma koronkénti „holdudvaráról”. A kérdésekre adott közismertebb válaszokat mégis leginkább „irodalmi indíttatásúaknak” nevezhetjük. Szépirodalmi művek, regények, novellák, karcolatok által kialakított, filmekre és színházi előadásokra épülő élményekről van szó.

A polgárosodásról összeálló „térkép” még vázlatyszerűségében is színes, ám manapság aligha hasz-

nálható, hiszen akár köznapi, akár politikai, akár szociológiai, akár történeti „diagnózisról” is van szó, alapvetően egyféle, vagy közel hasonló képet tükröztet a polgárról, nemcsak általában, hanem hazai vonatkozásokban is. Azt pedig mondani sem kell, hogy mindez jelentősen befolyásolhatja e döntően fontos társadalmi erő kialakulását Magyarországon. A kérdést – ki a polgár? – itt és most nem csupán új válaszok keresése (újraértelmezés) miatt szükséges feltenni, hanem a modernizáció miatt.

Ki válhat hát polgárrá itt, e közép-kelet-európai országban? Ki(k)nek nyílik nagyobb esélye arra, hogy polgár lehessen? Milyen is lesz egyáltalán polgárságunk? Lehetne még folytatni a kérdések megfogalmazását. A válaszok aligha kerülhetik meg a közeli, s távoli jövőkép felvázolását, jóllehet erre ma kockázatos vállalkozni. A múltunkat kísérő „jövőképsszellem” még túlságosan közelinek tűnik, a „nagy kísérlet” tapasztalataira, a „kísérletezők” okozta sebekre még fájóan emlékszik az ország lakossága. A társadalomtudományokkal foglalkozók is többnyire óvakodnak manapság attól, hogy egy „kívánatos jövőképet jósoljanak” meg, legfeljebb részletkérdések megválaszolása, kutatása során próbálkoznak bizonyos prognosztizálással.

Abban azt gondolom, majdnem mindenki egyetért: az ország társadalmi berendezkedésében, politikai, gazdasági és kulturális szerkezetében jelentős átalakulás kezdődött meg. Nem tartható tovább a munkásság (mint vezető erő), parasztság és a velük szövetséges (útitárs) értelmiségi „majdnem hármas” osztálytagozódásának elmélete. De aligha állhat vissza az a struktúra, amely a két világháború közötti időszakban jellemezte az országot. Valószínűnek tűnik viszont, hogy Magyarország társadalmi szerkezetének tagolódását döntő módon fogja meghatározni részint a polgárosodás folyamata, részben pedig a létrejövő és differenciálódó polgárság.

A következőkben – a hozzászólás nyújtotta lehetőségek figyelembevételével – a várható átalakulási folyamatok általam fontosnak tartott szakaszairól és azok néhány lényegesnek ítélt jellemzőiről szeretnék szólni.

A polgárosodás nemcsak hazánknak régi, de szinte megoldhatatlan problémája, hanem e föld-

¹ Vázlat a polgárosodás lehetséges folyamatáról (*Jászkunság*, XXXVII. évf. 6. szám, 1991. december, 10-12. A folyóiratban a polgárosodásról folytatott vitához írt hozzászólás.)

rajzi térségnek is. Közép-Kelet-Európában több évszázad alatt sem sikerült (Csehország bizonyos értelemben kivételnek számít) a polgárságnak gazdasági és politikai vonatkozásokban hatalommá válnia. Nagy vonalakban: hol a feudálisztikus és konzervatív társadalmi hagyományok, illetve azok hordozói, képviselői; hol a szocializmusnak nevezett totális (egyént, közösségeket, társadalmat egyaránt érintő) államosítás; hol pedig a külföldi pénzvilág, esetleg ezek együttese akadályozta meg polgárságunk kifejlődését és megerősödését.

Magyarországon a Kádár-korszakban született „szocialista polgár” sem rendelkezett (nem is rendelkezhetett) azokkal a gazdasági, politikai, társadalmi jellemzőkkel, olyan kultúrával és szabadsággal (tegyük hozzá, képességekkel sem), amelyek együttesen egy szervesen fejlődésnek induló polgárosodás kialakulásához vezettek volna. Persze ebben az adott politikai, társadalmi kényszerek és feltételek is komoly szerepet játszottak. Irodalmi művek, szociográfiák kedvelt figurái voltak a külsőségekben magukat polgároknak mutató és imitáló gazdasági, politikai, valamint államigazgatási vezetők, e csoport reprezentánsai. Tudományos kutatások tucatai bizonyították és elemzik ma is, hogy miért nem válhatott polgárrá az, aki erején felül dolgozott, egészségét nem kímélve túlzott terhek és áldozatok vállalásával, korrupcióval, ügyeskedéssel, vagy akár „elvtársi összeköttetéssel” némi többletetre tett szert. Boros László vitaindítójában erről szemléletesen értekezik.

Mindezek ellenére – elfogadva és nem vitatva a valóság és a kutatók ezen érveit is – azt gondolom: leendő polgárságunk kialakulásának „kezdetek előtti”, embrionális szakasza a Kádár-korszakban kezdődött. Ekkor indult meg egyfajta átrendeződés (nem lehet igazán folyamatindulásnak nevezni), melyet Utasi Ágnes szavaival „átlépés”-ként jellemezhetünk, a passzív szegénységből az aktív szegénységbe való átrétegződés. Vagyis az egyén többletmunkákkal, második, sőt harmadik gazdaságban vállalt ténykedéseivel, összefogva a családdal, rokonsággal, szomszédokkal, mintegy „átszivattyúzza”, esetleg „visszaszivattyúzza” saját anyagi világába a korábbiakban állami redistribúcióval apanázként kapott javak nagy részét. Ilyen módon igyekezett „máról holnapra” jutni. (Kádár Jánosnak tulajdonítják azt a mondást, amikor üzemlátogatás során az egyik munkás arról panaszkodott, hogy lopják a szerszámokat – azt felelte: „Így is a miénk

marad, a nemzeti vagyon része marad”). Persze nevezhető ez az időszak természetes felhalmozásnak is, amely nemcsak periódusokra osztható, de bizonyos tekintetben megteremtette az átrétegződést, a mobilitást. A „lehet is meg nem is” viszonyok közti, „fél-vállalkozói magatartásra” berendezkedő állampolgárok a rendszerváltozás utáni időben részint megtapasztalták a létbizonytalanságot, a munkanélküliséget, részint – felismerve az új világ nyújtotta lehetőségeket –, váltásra, változásra kényszerültek. Ez alapvetően két területen érezteti hatását. Erőteljesebbé vált, és jelentősen felgyorsult a csoportokon belüli differenciálódás. Mind nagyobb és lényeges különbségek alakulnak ki rétegek és rétegek, csoportok és csoportok között. Másrészt jól kimutathatóan megváltozott az egyén – elsősorban – anyagi világát gyarapító jövedelemszerző tevékenységeinek „eszközparkja”.

A változás legszembetűnőbbben az „eszközök” radikalizálódásában mutatkozik meg. A Kádár-korszakban alkalmazott „szivattyú-módszert” felváltotta az „átmentés”. Számos jövedelemgyarapító technika pedig az eredeti angol tőkefelhalmozás időszakában alkalmazott „bekerítésekhez”, az államilag is (esetenként hallgatólagosan) engedélyezett „kalózkodáshoz”, „kemény” kereskedői eljárásokhoz, illetve törvényességgel is támogatott vállalkozásokhoz válik mindinkább hasonlónak. Távol áll tőlem, hogy valamiféle analógiát állítsak fel az akkori idők „cél szentesíti az eszközt” eljárásai, és a napjainkban rohamosan növekvő bűnözések között, amelyek elsősorban anyagi javak (ötven forinttól sok millióig terjedően) megszerzésére irányul. Csupán arra próbálom felhívni a figyelmet, hogy hazánkban ma olyan szabadság van, melyet – Boros László megfogalmazását elfogadva – a nagy felszabadultságok és a kis gúzsbakötések éppúgy jellemeznek, mint a korlátlan lehetőségek. Azt gondolom, akik ebben a – valószínűleg rövid ideig tartó – vákuum-helyzetben képesek viszonylag nagy értékeket felhalmozni, azoknak komoly esélyük nyílik arra, hogy elindulhassanak a polgárosodás útján.

A hazai polgárosodás következő szakaszának megformázása, felépítése arra a gazdasági és társadalmi pozícióit tovább erősítő (újratermelő) rétegre vár, melyet konkrét és átvitt értelemben egyaránt második generációnak is nevezhetünk. Ebben a szakaszban várható, hogy az előző nemzedék által megteremtett kiindulási, valamint értékelési és viszonyítási alap módosulni fog. Szükségszerű, hogy ennek

a generációnak már finomodjon a jövedelemszerző és -gyarapító eszközparkja, nagyobb figyelmet fordítson viszonyainak társadalmisítására. Életvitelében (beleértve üzleti, vállalkozói, munkahelyi etc. ügyeit) háttérbe szorulnak az előző korosztályra még gyakorta jellemző nyersebb megoldási és eljárási módok, az úgynevezett kemény módszerek alkalmazása. Mind inkább elsődleges céljá, értéké és érdeké is válik egyszerre a társadalmi viszonyok – a mikro- és makro-világban egyaránt – konszolidálása, kiszámíthatóbbá tétele és megbízhatóságot árasztó stabilizálása.

Nagy a valószínűsége annak, hogy ez a generáció lesz az, amelyik már érez maga mögött elég gazdasági erőt, hogy (parlamenti, helyhatósági, időszaki) választásokon befolyásos, tekintélynek örvendő erőként komoly eséllyel indulhat, vagy indíthat és támogathat jelöltet. Valóságos és konkrét politikai hatalom megszerzésére törekszik, mert úgy véli, hogy a mikrovilága így lesz jövedelmezőbb, és a kulturális újratermeléshez is ezzel a szerepbővítéssel tudja leginkább biztosítani a megfelelő alapokat, szabadságot és miliőt. Ennek a generációnak áll talán leginkább érdekében, hogy karakterizálódjanak és stabilizálódjanak a polgárság különféle társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szerepeket betöltő, képviselő rétegei és csoportjai. Másként fogalmazva az, hogy végképp kialakuljon és megerősödjön a polgárság struktúrája.

A polgárosodás harmadik szakaszát feltehetően az a korosztály alakítja ki, amelyik helyét, szerepét és funkcióit már a kultúra (a fogalmat tág értelemben használom) szempontjai szerint igyekszik betölteni. Bizonyos értelemben egyszerre mintaadóként, fogyasztóként és alkotóként, termelőként vesz részt a társadalom életében. Mégpedig részint abban az értelemben, hogy stabil egzisztenciára épülő értékrendszerével meghatározó politikai és kulturális erőként is jelen van, részint pedig abban az értelem-

ben, hogy a gazdaság és a társadalom területeiről érkező kérdéseket, problémákat művelődési, oktatási feladatokat igyekszik polgárként megoldani. Feltételezhető, hogy ebből a korosztályból kerül majd ki a különféle területek elitje. Ők alkotják majd a gazdaság, a tudomány, a művészetek kiemelkedő képviselőit, a politikai élet reprezentánsait. Vélhetően ezek a polgári rétegek rendelkeznek ugyanis mindazokkal a feltételekkel és adottságokkal, melyek biztos alapokat és kereteket nyújthatnak kiemelkedő teljesítmények eléréséhez. Közülük kerülnek ki nagyobb számban a valóságos mecénások, alapítványtevők, ők lesznek azok, akik a társadalom fejlődését, gyarapodását, gazdagodását magánérdekből is alapvetően fontosnak tartják. A polgárosodásnak ezen szakaszában tisztázódnak végérvényesen és különülnek el majd egymástól a különböző értékrendszerek. Nemcsak világossá válnak az értékek közötti határvonalak, de kibontakoznak az átjárhatóságok is. Valószínű, hogy erre az időszakra tehető a hazai polgárosodás szerkezetének, intézményrendszerének, értékeinek, vagyis a most formálódó világunk valamennyi értékes törekvéseinek európai értelemben vett meggyökereződése.

A hozzászólás nyújtotta szűkre szabottság miatt csupán vázlatoszerűen – prognosztizálva egy lehetséges folyamat állomásait – szóltam a polgárosodásról. Bizonyos vonatkozásban talán klasszikusnak tűnő kialakulási és intézményesülési folyamatot nemcsak azért nem kerülhetjük ki, mert a történelem tanulsága figyelmeztet a lineáris fejlődésre, hanem azért sem, mert Magyarországon legalább három generációra lesz ahhoz szükség, hogy egy szerves fejlődésnek induló társadalom értékes húzóereje valóban kialakuljon, meghatározó erővé váljon, létrejöjjön egy olyan polgárság, amely értékrendszerével – melyet, mint kulturális örökséget hagyományoz tovább – válik képessé arra, hogy biztosítsa egy közép-kelet-európai ország európai normákat és mértéket elérő működését.